

OSMANLI DÖNEMİ TÜRK ŞİİRİNİN İRAN EDEBİYATI İLE MÜNASEBETİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER*

Dr. Adnan KARAİSMALOĞLU**

XIX. asrın ikinci yarısından itibaren dile getirilen konumuzla ilgili görüşler, Batılı bilim adamlarının iştirakiyle belki de öncülüğüyle kısa zamanda genel kabul gördü. Bu genel kabul, daha çok Klasik Türk şiiri veya Eski Türk Edebiyatı diye anılan Osmanlı Dönemi Türk Şiiri'nin geçmişinin olmadığını, Fars kültürünün etkisinde bulunduğunu, taklide dayandığını ve hatta İran zevkini taşıdığını ifade eder. Bu bakış açısı oluşturulurken her nedense konunun başta tarihî, siyasi, dinî ve kültürel olmak üzere çeşitli yönlerden ele alınması lüzumunun duyulmadığı kolaylıkla görülmektedir. Örnek olarak Süleyman Nazif şöyle demektedir: "İster beni fükdân-ı ilim; ister noksân-ı his ile itham etsinler, iddia ve ısrar ederim ki, Türklerin edebiyatı ve hatta tarihi Osmanlılarla başlar¹". Gibb de benzer bakışı şu cümlelere yansıtır: "Osmanlılar kendilerine bir edebiyat yaratmağa karar vermeden çok evvel, İranlıların dehası, Arap istilasını uğradığı husufdan kurtulmuş ve İranlıların şiir tarzı tamamen tekemmül etmiş ve sağlam bir şekilde teessüs etmiş bulunuyordu.... Türkler bu şiir ve sırrı felsefe sistemini böylece, tamamen tekâmül etmiş bir halde buldular ve bunları oldukları gibi aldılar²". Temelsiz şahsi kanaatlerden öte bir anlam ifade etmediğini düşündüğümüz bu ve benzeri görüşler, önemli Türk dili eserlerinin ilim alemine sunulmadığı, tarihi bilgilerin yetersiz olduğu ve konuyla ilgilendirilmesi gereken Arapça ve Farsça kaynakların yeterince elde bulunmadığı hatta bazılarının varlığı dahi bilinmediği dönemlerde ortaya konmuştur.

XX. yüzyılın başından itibaren yoğunlaşan tarih, dil ve edebiyat alanlarındaki ilmi araştırmalar sonucu günümüzde bu konuyu yeniden ele almak gerekmektedir. Bu şekilde gerçekte çok daha tatmin edici ve aydınlatıcı sonuçlara varmak da mümkün olacaktır. Özellikle bu asrın ikinci yarısında sonuçlandırılan araştırmalardan ve yayınlanan eserlerden istifade edilerek bu tebliğin sonunda sıralanacak hususlar üzerinde tekrar durulmalıdır.

* Bu makale Konya, Selçuk Üniversitesi tarafından 7-9 Nisan 1999 tarihlerinde düzenlenen "Kuruluşunun 700. Yılı Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Uluslararası Kongresi"nde tebliğ olarak sunulmuştur.

** Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak. Doğu Dilleri ve Ed. Böl. Öğrt. Üyesi.

¹ Süleyman Nazif, İran Edebiyatının Edebiyatımıza Tesiri, Edebîyat-ı Umumiye Mecmûası, 19 Kânûn-ı sâni, 1918, nu. 20-51, s. 402.

² E.J.W. Gibb, Osmanlı Şiiri Tarihi, trc. Halide Edib başkanlığında heyet, Cilt I, Kitap 1, İstanbul, 1943, s.13.

Burada konuyla ilgili sadece iki hususa dikkatleri çekmek istiyorum. Birincisi, İslamiyet sonrasında Türkistan, Horasan, İran ve Anadolu'daki ilk Türkçe eserler ve bunların dil ve edebiyat açısından bir arada değerlendirilmesi hususu, ikincisi ise İslamiyet sonrasında oluşan edebî anlayış ve kültür içerisinde Türklerin yeridir. Bu hususlar anlamlı bir şekilde ortaya konabilirse Osmanlı dönemi Türk şiirinin tanımlanması ve yorumlanmasıyla ilgili işaret edilen görüşlerin ve benzerlerinin ne derece yüzeysel olduğu görülecektir.

XI. asırda başlayan Türkistan kaynaklı yoğun göçlerle Anadolu'da yerleşik düzene geçildikten sonra yazılan ilk Türkçe eserlerin yazılış yılları, araştırmacılar tarafından XIII. asra kadar indirebilmektedir³. Ancak eldeki edebî ürünlere bakılarak, "Bütün bunlardan Anadolu'da Türk edebiyatının XIII. asırdan çok daha önce başladığı ve bu edebiyatın hakikatte eski Türk edebiyatının devamından başka bir şey olmadığı açıkça anlaşılmaktadır⁴" kanaatine varılmaktadır. Türk dilinin ve Türk edebiyatı geleneğinin seyrini takip için daha önceki dönemlere ait örneklerle ulaşabilmek çok önemlidir. Bu noktada Uygur, Kıpçak, Hakaniye, Hârezm ve Oğuz Türkçesine ait metinlerin tarihi gelişim içerisinde dil ve edebî anlayış açısından irtibatlandırılması zorunludur. Ancak bu şekilde genel değerlendirmelere varılabilecektir. Bu eserlerin dil özellikleri açısından karşılaştırılması konusu üzerinde durulduğu ve görüşler oluşturulduğu malumdur⁵.

1166'da vefat etmiş olan Ahmed-i Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmet'i, Kaşgarlı Mahmud'un 1077'de tamamladığı Dîvânü lügati't-Türk'ü ve Yusuf Hâs Hâcib'in Doğu Türkistan'ın merkezî şehri Kaşgar'da 1069-1070'de yazdığı Kutadgu Bilig'i, İslam sonrasında oluşan Türk edebî geleneğini daha önceki yıllara hatta asırlara ulaştırmayı ve o devrelerde başka dillerdeki edebî anlayışları dikkate almayı gerekli kılmaktadır. Gazneliler döneminin en büyük üç kaside şairinden biri olan ve 432/1040 yılında vefat eden Minûcihrî, alim bir kişi olduğu anlaşılan bir kişiyi Farsça kasidesinde överken şöyle demektedir⁶:

³ Mecdut Mansuroğlu, Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının İlk Mahsulleri, TDED, I, s. 9-17 ; Mecdut Mansuroğlu, Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Başlama ve Gelişmesi, TDED, IV, 1951, s. 216-229 ; Mikail Bayram, Anadolu'da Telif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi V. Millî Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995), s. 95-100.

⁴ Mecdut Mansuroğlu, Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının İlk Mahsulleri, s. 17.

⁵ Konuyla ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Zeynep Korkmaz, Eski Türk Yazı Dilinden Yeni Yazı Dillerine Geçiş Devri Ve Özellikleri, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten), 1991, s.55- 64.

⁶ Minûcihrî, Dîvân, nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tahran, 1370ş., s.129, beyit 1734-1735.

تو شعر ترکی برخوان مرا و شعر غزی
که اصل هر لغتی را تو اجد و هوزی

به راه ترکی مانا که خوبتر گونی
به هر لغت که تو گونی سخن توانی گفت

"Galiba Türkçe daha güzel söylüyorsun. Sen bana Türkçe şiir, Oğuzca şiir oku.

Konuştuğun her dilde şiir söyleyebilirsin. Zira her dilin aslı için sen, ebced ve hevvez'sin."

Önemli bir şairin, övülmeye uygun bulduğu etkili ve bilgin bir şahsa 1000 yılı civarında bu şekilde hitapta bulunması İslâmiyet sonrasındaki Türkçe şiirle ilgili işaretler vermektedir. Aynı şair şiirlerinde "Türkçe söz (konuşma)" ve Farsça şarkıya karşılık olmak üzere "Mâverâünnehir şarkısı" ifadeleriyle Türkçeye atıfta bulunmaktadır⁷. Bu ifadelerden önemli bir devlet adamının, büyük bir şairin beğeneceği özellikte Türkçe şiir söylediği ve bunun tabii bir durum olduğu sonucu çıkarılmalıdır. Aynı coğrafyada ve tarihi seyir içerisinde bulunan Türkçe konuşan bilgin ve edibler tarafından daha önceki yıllarda Türkçe şiirler de söylenmiş olacağı ve söylendiği açıktır⁸.

Tarihi seyir itibariyle İslâmî dönemde gelişen Yeni Fars Edebiyatı'na ait ilk eserler IX ve X. asırlarda yoğun Türk nüfusun bulunduğu Horasan ve Mâverâünnehir/Batı Türkistan'da kaleme alınmıştır. Bu asırlardaki edebî anlayış, eldeki Arapça ve Farsça eserlerde görüldüğü üzere, tüm İslam dünyasında Mâverâünnehir'den Endülüs'e kadar aynı özellikler taşımaktaydı. Anılan bölgelerde iki asır kadar bir dönemde sadece Arapça şiir söylenirken, daha sonra Arapça'nın yanı sıra Farsça ve de Türkçe şiirler yazılmaya başlanmıştır. Şairler de ortak özellikleri bu dillerdeki şiirlere aktarmışlardır. Bu devrede şekillenen Yeni Farsça ile şiir söyleyen ilk şairler arasında Türk asıllı kişilerin de yer aldığı kaynaklarda açıkça görülmektedir. Türkî-i Keşî-i İlâkî, Pûr-i Tigîn, Emîr Alî b. İlyâs el-Ağacı ve Abbâs b. Tarhan (ö.230/ 844-845) gibi isimler ancak bazı ip uçları sayesinde bilinebilenlerdir⁹. Bunlardan bir kısmının Arapça şiirleri de bulunmaktadır. Bu husus üzerinde daha ayrıntılı ve delilli bir şekilde ayrıca durulmalıdır.

Şu anda ise bu dönem edebî eserlerinden dili Farsça olan şiirlerde, bölgedeki nüfus yoğunluğundan öte tarihî, kültürel ve edebî açıdan Türkçe konuşan insanların ne denli etkili olduğunu araştıralım. Yeni Fars edebiyatının bir araya

⁷ Minûçihri, Dîvân, s. 69, 117.

⁸ Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1976, s. 21-24.

⁹ Muhammed b. Omar ar-Râdûyânî, Kitâb Tarcumân al-balâga, nşr. Ahmed Ateş, İstanbul, 1949. s. 3-4 (Giris bölümü).s. 102-106, 155-156 (İzahlar kısmı).; Ahmed İdâreci-i Gîlânî, Şâ'irân-i hem-'asr-i Rûdekî, Tahran, 1370, s. 17, 45-46, 152, 161 .

getirilmiş ilk ürünlerinden¹⁰, Rûdekî (ö. 329/ 941)¹¹, Kisâî (ö. 394/ 1004'den biraz sonra)¹², Ferruhî (ö. 429/ 1038)¹³, Unsurî (ö. 421/ 1030)¹⁴ ve Minûçihri'nin (ö. 432/ 1040)¹⁵ şiirlerinden hareketle aşağıdaki bilgiler sıralanacaktır.

İlk dönemlere ait Farsça şiirlerde kahramanlık ve güzellik özellikleri etrafında sık sık Türk'e, çeşitli Türk hanlarına, soylarına, Türk şehirlerine ve genel isimlendirmeye Turan ve Türkistan'a yer verilmiştir. Rûdekî (ö. 329/941)'den bir müddet önce yaşamış ilk şairlerden Ferâlâvî'nin şu beyti bunun örneklerinden biridir¹⁶:

میخ چون ترکی آشفته که تیر اندازد   برق تیر است مر او را مژد و رخس کمان

"Bulut, ok atan öfkeli Türk gibi; sanki şimşek onun oku, gökkuşağı ise yayı."

Rûdekî, bir beytinde Sâmânî (204-395/ 819-1005) ordusunu överek tanıtırken şöyle demektedir¹⁷:

ترک هزاران به پای پیش صف اندر   هر یک چون ماه بر دو هفته درفشان

"Ön safta ayakta binlerce Türk. Her biri iki haftalık ay gibi parlak."

İlk şairlerden Ebu'l-Abbâs-i Rebencenî Orta-Asya'daki Fergana bölgesi veya şehri ile ilgili hislerini bir beytinde dile getirmektedir¹⁸:

¹⁰ Gilbert Lazard, Les premiers Poetes Persans (Eş'âr-i perâkende-i kadîmterin şu'arâ-yi Îrân), I -II, Tahran, 1962 (2. cilt metin) - Paris, 1964 (1. cilt, çeviri ve biyografik bilgiler). Bu yayında 22 şairden 1.535 beyit bulunmaktadır.

¹¹ Rûdekî-i Semerkandî, Dîvân, s. Nefîsî ve Y. Braginski Tahran, 1373ş.; Bu divan, yüz binlerce beyit şiiri olduğuna işaret edilen Rûdekî'nin bir kısmının aidiyeti de tereddütle karşılanan sadece 1.047 beytini içermektedir.

¹² Eş'âr-i Hakîm Kisâî-i Mervezî ve Tahkîk der-zindegânî ve âsâr-i û, nşr. Mehdî-i Drahşân, Tahran, 1370ş.; Eserde 398 beyit yer almaktadır.

¹³ Ferruhî-i Sîstânî, Dîvân, nşr. M. D. Siyâkî, Tahran, 1335ş.; Divanda 8.875 beyit bulunmaktadır.

¹⁴ Unsurî, Ebu'l-Kâsim Hasan b. Ahmed, Dîvân, nşr. Y. Karîb, Tahran, 1341ş.; Eserde 2.725 beyit mevcuttur.

¹⁵ Minûçihri-i Dâmgânî, Dîvân, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran, 1370ş.; Bu divanda 2.815 beyit bulunmaktadır.

¹⁶ Gilbert Lazard, II, 43 (trc.I, 71).

¹⁷ Rûdekî, Dîvân, s. 100.

¹⁸ Gilbert Lazard, II, 66 (trc.I, 87).

من یکی راهه بدم خشک و به فرغانه شدم
مورد گشتم تر و شد قامت چون نارونا

“Ben bir kuru bitki idim, Fergana'ya gittim. Yaş mersin ağacı oldum, boyca da karaağaç gibi.”

Yine ilk dönem şiirlerinde ayrıca Türk, bölge adı olarak¹⁹ ve insan güzelliği açısından²⁰ anılmakta, çeşitli vesilelerle Karluk (Halluh), Talas (Taraz), Türkmen (Türkeman) yer veya soy adları belirtilmektedir²¹.

Gazneliler Devleti'nin temelini atan Türk asıllı Alp Tegin Sâmânîlerden Nasr b. Ahmed (301-331/ 914-943) zamanında X. asrın ilk yıllarında hızla yükselerek sultanın hassa askerleri komutanlığına ulaştı ve bundan sonra devletin yönetiminde etkili oldu. 961'de etkisi azaltılmak amacıyla Horasan valiliğine gönderildi, anlaşmazlıklar sonucu 352/ 963'te Gazne'de Gazneliler Devleti'ni kurdu. Böylece bölgedeki Türk asıllı nüfusun gerek Samânîler (204-395/ 819-1005) döneminde orduda; idarede ve gerekse Gazneliler (352-582/ 963-1186) döneminde tümüyle etkin olduğu yıllarda gelişen Yeni Farsçaya ait kasidelerin çoğunluğu, Türk asıllı; büyük ihtimalle Karluk boyundan olan Gazneli Mahmut, oğulları Muhammed ve Mesut başta olmak üzere Gazneli devlet adamları için yazılmıştır. Onlarla bazen barışık bazen savaş halinde bulunan Kadir Han, Toğan Han, Hata Han, Ali Tegin, Arslan Tegin gibi Ceyhun nehrinin sınır teşkil ettiği Türkistan'daki hanlar ve emirler de anılır²². Muhalif Türk topluluklar için kimi zaman övücü ifadelere yer verilmesi de dikkat çekicidir.

ز چین و ماچین یکرویه تا لب جیحون ز ترک و تاجیک از ترکمان و غزو خزر
جو ایلك و جو طغان و ده دوازده میر بیامدند همه رزمجوی چون عنتر
سرشته تنشان از حرب و طبعشان شده راست به حمله بردن و خو کرده چشمشان به سهر

“Şüphesiz Çin ve Maçin'den Ceyhun'un kenarına kadar, Türk ve Taciklerden, Türkmen, Oğuz ve Hazarlardan,

Hepsi Anter gibi savaşçı İlek (Ilig) ve Toğan gibi on, on iki emir geldi.

Bedenleri harple yoğrulmuş, tabiatları hamle yapmaya uygun hale gelmiş ve gözleri uykusuzluğa alışmış.” ²³

Sultan Mahmudu överken ona bağlılığını bildiren diğer Türk sultanı Kadir Han için Ferruhi şöyle diyor ²⁴:

¹⁹ Gilbert Lazard, II, 14, 160.

²⁰ Gilbert Lazard, II, 80, 136; Rûdekî, Dîvân, s. 83, 100.

²¹ Gilbert Lazard, II, 65, 48, 135, 147,

²² msl. Dîvân, Unsurî, s. 137-141; Ferruhî, Dîvân, s. 145-146, 249-252, 263-265; Minûçihri, Dîvân, s. 41, 53.

²³ Dîvân, Unsurî, s. 112.

²⁴ Ferruhî, Dîvân, s. 251.

ندیده خان چو قدر خان زمین ترکستان
همه ولایت خانست و زیر طاعت خان

به جاه و منزلت و قدر تا جهان بوده است
چین و ماچین تا روم و روس و تا سقلاب

*“Dünya durdukça mevki, makam, değer ve kıymette Türkistan ülkesi Kadir Han gibi han görmemiştir
Çin ve Maçin'den Rum ve Rus'a kadar; Saklab'a kadar hepsi Han'ın vilayetidir ve Han'ın itaati altındadır.”*

Anılan isimler, Ceyhun nehrinin doğu tarafında Türkistan'da hüküm süren Karahanlıların (382-607/ 992-1211) ilk hanlarıdır. Bu dönemlerde İran tarafında Gaznelilerin hakimiyet kurmuş olması nedeniyle İran ve Turan, Türk asıllı sultanların idaresine girmiştir. Bu nedenle İran'ın yani Acem'in Hakimi olarak Gazneli sultanlar, daima Şâh-ı Acem, Şâh-ı İrân, Husrev-i İrân, Melik-i İrân gibi unvanlarla anılmıştır ²⁵.

Şair, Sultan Mesud'un gücünü anlatırken bu bölgelere işaret etmektedir ²⁶.
مشرق بدین قبیله و مغرب بدان تبار
توران پسردهی ایران بدین پسر

“Turanı şu oğluna, iranı bu oğluna; doğuyu şu kabileye, batıyı bu sülaleye verirsin.”

Gazneliler döneminde X. asrın sonlarında ve XI. asrın başlarında yaşamış olan bu üç şairin; Unsurî, Ferruhî ve Minûçihri'nin şiirleri şaşılabacak derecede Türk dünyasıyla ilgilidir. Turan, Türkistan ve yine yer adı olarak Türk'ü defalarca anarlar²⁷. Kaşgar, Karluk (Halluh), Özgend, Balasagun, İlek, Taraz (Talas), Hutun gibi Türkistan'daki şehirler ve bölgeler de şiirlerde esin kaynağıdır²⁸.

²⁵ Dîvân, Unsurî, s. 45, 110, 112, 122 v.s.; Ferruhî, Dîvân, s.10, 35, 116, 158, 164 v.s.; Minûçihri, Dîvân, s. 91.

²⁶ Minûçihri, Dîvân, s. 40.

²⁷ Turan: Dîvân, Unsurî, s. 162, 218 ; Ferruhî, Dîvân, s. 256 ; Minûçihri, Dîvân, s. 40, 60, 87. Türkistan: Dîvân, Unsurî, s. 10, 140, 142, 150, 160, 212, 227, 243, 244 ; Ferruhî, Dîvân, s. 21, 142, 143, 174, 200, 251, 252, 257, 273, 279, 286, 291, 321, 343, 369 ; Minûçihri, Dîvân, s. 58, 225. Türk (Turan anlamında): Dîvân, Unsurî, s. 125, 173 ; Minûçihri, Dîvân, s. 199.

²⁸ Dîvân, Unsurî, Halluh (Karluk), s. 65, 185, 186, 244 ; Özgend, s. 108 ; Fergan, s. 140, 237, Kaşgar, s. 178, 197, 243 ; Hutun, s. 235, Gâtfer, 179, 243. Ferruhî, Dîvân, s. İlek, s. 36, 76, 83, 214, 262 ; Çigil, 15, 200, 308, 310, 311, 407, 434 ; Hata, Hutun, s. 122, 256, 308, 310, 311 366, 386 v.s. ; Taraz (Talas), s. 67, 199, 200 v.s. ; Fergan, Fergana, s. 308, 366 ; Kaşgar, 300. Minûçihri, Dîvân, Balasagun, s. 51, 53, 58 ; Çigil, 161, 191 ; Hata, Hutun, s. 1, 83, 192, 225 ; Taraz (Talas), 51, 52, 53, 55.

Genel olarak Türk adının yanı sıra Karluk (Halluh), Oğuz, Hazar, Çigil, Yağma, Kırgız (Hirhiz), Türkmen boy adları kullanılmış²⁹ ve bazen yerlere nisbetle Çin Türkleri; Çigil ve Kandahar Türkleri şeklinde isimlendirmelere de gidilmiştir³⁰.

Şairler, Sultan Mahmud başta olmak üzere devlet adamlarını övmek için yazdıkları bazı kasidelere "Ey Türk!" seslenişiyile başlamışlardır³¹. Şiirlerinin ilk beyitlerinde veya son dua beyitlerinde Türk güzellerine defalarca yer vermişlerdir. Beğenilen ve yüceltilen güzellikleri onlarla anlatmaya çalışmışlardır³². Bir iki örneğe yer verelim:

يعقوب اگر زنده شود باز به عالم   شناسدت ای ترک ز پیغمبر چاهی

"Ey Türk! Yakup tekrar dünyada dirilse Yusuf Peygamberden seni ayıramaz." ³³

ای ترک میرفتنه یغما و خلخی   هم سرو مشک زلفی و هم ماه کلرخی

"Ey Türk! Yağma ve Karluk baş fitnecisisin. Hem misk saçlı selvi, hem gülyanaklı aysın." ³⁴

در جادویی معلم پیران بابلی   در نیکویی مقدم ترکان خلخی

"Cadılıkta Babilli ihtiyarların öğretmeni, güzellikte, Karluk Türklerinin öncüsüsün." ³⁵

از چشم بد ای ترک همی بر تو بترسم   پیوسته همی گویم یاریش نگهدار

"Ey Türk sana olacak kötü gözden korkarım, daima Yâ Rabbi, onu koru diye söylüyorum." ³⁶

Benzeri şekilde başka güzellere hemen hiç işarette bulunulmayacak şekilde hitaplar ve tavsifler yüzleri bulacak kadar yer almaktadır ³⁷.

²⁹ msl. Dîvân, Unsurî, s. 111; Ferruhî, Dîvân, s. 15. 101, 3, 391 v.s.

³⁰ Dîvân, Unsurî, s. 154; Minûçihri, Dîvân, s. 161.

³¹ Mahmud, Dîvân, Unsurî, 151, Fer, 204, Mesud, Minûçihri, Dîvân, 10,150; Devlet adamı, Ferruhî, Dîvân, 191, 183, 391

³² msl. Eş'âr-i Hekîm Kîsâi, Sanem-i Halluhî nijâd (Karluk asıllı güzel), s.33; Ferruhî, Dîvân, s. But-i Yagma (Yagma güzeli), s. 3; Butân-i Çigil (Çigil güzelleri), s. 15; But-i Kaşgarî (Kaşgarlı güzel), s. 378 v.s.

³³ Dîvân, Unsurî, s. 185.

³⁴ Dîvân, Unsurî, s. 185.

³⁵ Dîvân, Unsurî, s. 186.

³² Ferruhî, Dîvân, s.170 (S. Mahmud'un nedimi Hâce Ebû Bekr Abdullah'ın medhiyesinde dördüncü beyit)

Şairlerin, Sultan Mahmud'u, varislerini ve onların devlet adamlarını överken kullandıkları hitaplar, tavsifler ve ifadeler, tamamen Türklerle, kahramanlıklarıyla, dinî heyecanla, Halifeye saygı ve Sünniliği gözetmekle doludur. Yeni Fars edebiyatının gelenek oluşturmasının ilk safhalarındaki şiirler sanıldığıının aksine bu Müslüman Türk sultanların ve de çoğunluk halkın düşünce ve kültür dünyasıyla ilgilidir. Bazı örneklerle konuyu aydınlatalım. Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere Yeni Fars Edebiyatı'nın eldeki ilk divanlarında İran tarihine ve mitolojisine ait kahramanlara Türk sultanlar ve devlet adamları karşısında değer verilmemektedir. Sultan Mahmud'a hitaben Ferruhî şöyle demektedir:

اندر آن وقت که رستم به هنر نام گرفت جنگ بازی بد و مردان جهان سست سگال
گر بدین وقت که تو رزم کنی زنده شود تیر ترکان ترا بوسه دهد رستم زال

"Rüstemin, hünerleriyle ün kazandığı zamanda savaş oynudu ve dünya adamları da basit düşünceliydi.

Senin savaştığın şu zamanda Zal oğlu Rüstem dirilse, senin Türklerinin okunu öper." 38

سر شهرياران ايران زمين که ايران بدو گشت تازه جوان
چه گویی سکندر چنین جای کرد چه گویی چنین داشت نوشیروان

*"(O) İran ülkesinin en büyük sultanıdır). İran onunla gençleşti.
Ne dersin, İskender böyle yer edindi mi? Ne dersin, Enüşîrvân böylesine sahip miydi?"* 39

هر کجا روزی ز عدل و داد او کردند یاد اندر آتروز از فراموشان بود نوشیروان

"Bir gün nerede Mahmud'un adalet ve insafı anılsa, o gün Enüşîrvân unutululardan olur." 40

دستور شهريار که اندر سپاه او صد شاه و خسروست چو کسری و کيقباد

"Sultan Mahmud'un ordusunda Kistrâ ve Keykubâd gibi yüzlerce şah ve hüsrev vardır." 41

37 Eş'âr-i Hekîm Kisâfî, s. 38 ; Ferruhî, Dîvân, s. 26, 28, 141, 156, 310, 320, 337, 339, 377, 382, 386, 442; Dîvân-i Unsurî, s. 184, 186; Minûçihri, Dîvân, 10, 17, 152, 161 v.s.

38 Ferruhî, Dîvân, s. 214.

39 Ferruhî, Dîvân, s. 248-249.

40 Ferruhî, Dîvân, s. 277.

41 Ferruhî, Dîvân, s. 47.

کمترحاجب ترا چو جم و چو کسری   کهر چاکر ترا چو گيو و بیژن

"En düşük seviyedeki hâcibin (muhafızın), Cem ve Kısra gibi; en küçük hizmetkarın Giv ve Bijen gibi." 42

Unsurî'nin yine Sultan Mahmud için söylediklerinden iki örnek:

از حاتم ورستم نکم یاد که اورا   انگشت کھین است به از حاتم ورستم

"Hâtem'i ve Rüstem'i anmam. Zira en küçük parmağı Hâtem'den ve Rüstem'den daha iyidir." 43

سفر یکی است خداوند را و پنج فتح   کز و نکرد یکی اردشیر و نوشروان

"Sultanın bir seferde beş fethi vardır. Erdeşir ve Enûşîrvân bundan birini yapmamıştır." 44

Sultan Mes'ûd için Benzer şekilde karşılaştırmalar yapılmaktadır:

خدا یگانگی کورا هزار بنده سزد   چو کیقباد و چو کیخسرو و چو نوشروان
ز ملک گیتی یک نیمه یافت او ز پدر   دگر گرفته بشمشیر و تیر و گرز و کمان

"Keykubâd, Keyhusrev, ve Enûşîrvân gibi binlerce bendeye layık olan Sultan, Dünya mülkünün bir yarısını babasından miras aldı, diğerini kılıç, ok, gürz ve yayla elde etti." 45

سیصد وزیر گیری بیش از بزرگمهر   سیصد امیر بندی بیش از سفندیار

"Buzurgmîhr'den büyük üç yüz vezir; İsfendiyâr'dan büyük üç yüz komutan edinirsin." 46

کمند رستم نه بس باشد رکاب او   گرز افریدون نه بس مسمار و مزراش

"Rüstem'in kemendi ancak onun üzengisi; aynı şekilde Ferîdûn'un gürzü de ancak onun demir çivisi ve mızrağıdır." 47

Sultan Muhammed için de sadece bir örnek:

42 Ferruhî, Dîvân, s. 271.

43 Dîvân-i Unsuri, s. 133.

44 Dîvân-i Unsuri, s. 156.

45 Ferruhî, Dîvân, s. 303.

46 Minûçihri, Dîvân, s. 40.

47 Minûçihri, Dîvân, s. 58.

بردرد تو صد ملک و صد وزیر به ز منوچهر و به از کیقباد

"*Senin kapında Keykubâd'dan ve Minûcihr'den daha iyi yüzlerce melik ve yüzlerce vezir vardır.*" 48

İran edebiyatının ilk büyük kaside şairlerindeki bu anlatım tarzını daha anlamlı bir şekilde yansıtan Ferruhî'nin şu beyitleri, burada ele alınan kültürel bakış açısından önemli olmalıdır:

نام تو نام همه شاهان بسترد و ببرد شاهنامه پس از این هیچ ندارد مقدار

"*Senin adın bütün şahların adını sildi, süpürdü. Şâhnâme'nin bundan sonra hiç değeri yoktur.*" 49

گفتا چنود گر به جهان هیچ شه بود گفتم ز من میرس بشهنامه کن نگاه
گفتا که شاهنامه دروغست سر بیس گفتم تو راست گیر و دروغ از میان بگاه

"*Dünyada hiç böyle bir şah var mıydı?, dedi. Bana sorma Şahnâme'ye bak dedim.*

"*Şâhnâme baştan başa yalandır, dedi. Sen doğru olanı al, yalan olanı yok et, dedim.*" 50

Sultan Mahmud'un ve oğullarının İslâm'ın yayılması ve Sünnilik anlayışı içerisinde yaşanılması için gösterdiği ve tarihen de sabit olan dinî gayretine işaret eden beyitlerden yalnız iki örnek verelim:

سپاه دین سپه ایزدست و بر سپهش سپاه ایزد را بر عدوی خویش گمار
عدوی تو عدوی ایزدست و دشمن دین بطاقت و بتوان با عدوی تو پیکار
فریضه باشد بر هر موحدی که کند

"*Din ordusu, Allah'ın ordusudur. Resul Muhammed'den sonra onun ordusuna sen komutansın.*

"*Senin düşmanın Allah'ın ve dinin düşmanıdır. Allah'ın ordusunu düşmanın üzerine gönder.*

"*Allah'ın birliğine inanana, senin düşmanıyla gücü ve kuvvetiyle savaşması farzdır.*" 51

ایا مخالف شاه عجم بترس از کفر خلاف او را چونان خلاف ایزد دان

"*Ey Acem şahı Mahmud'un muhalifi! Küfre düşmekten kork, Ona muhalif olmayı Allah'a muhalif olmak bil.*" 52

48 Ferruhî, Dîvân, s. 38.

49 Ferruhî, Dîvân, s. 80.

50 Ferruhî, Dîvân, s. 344.

51 Ferruhî, Dîvân, s. 65.

Sultan Mahmud'un şiirlere yansıyan Hacc'a gitme arzusu⁵³; Bağdat'a yönelmemesinin Müminlerin Emiri Halife'nin makamının gözetilmesi olarak kaydedilmesi⁵⁴; Karmatîler ve Haricîlere karşı yaptığı mücadelelerin de anlatılması⁵⁵; devlet adamlarının Sünniliği ve Sünnîleri gözetmesi⁵⁶, bu dönemlerdeki dinî ve kültürel yapının Acem kültürüyle ne kadar farklılık taşıdığına görülmesi bakımından önemlidir. Şunu da belirtelim ki, yapılan araştırmalara göre XI ve XII. asırlarda Mâverâünehir'de, Batı Türkistanda Karahanlılar devrindeki İslam hukukçularının % 99'u Hanefî fıkıh mektebini benimsemişlerdir⁵⁷.

Bunlara ilave olarak İslâmiyet sonrasında, bin yılı civarında Türk toplulukların Anadolu için taşıdıkları ideallere işaret eden ifadelere, bu dönem şiirlerinde tesadüf edilmektedir. Şair Ferruhî, Mahmud'un kardeşi Ebû Yakûb Yûsufu överken şöyle demektedir:

شیر ایزد شد و بگذاشت سر از علیین	از پی آن که در از خبیر بر کند علی
قاضی شهر گواهی دهد امروز بر این	در قسطنطین صد ره ز در خبیر مه
بر شاه آرد در دست در قسطنطین	گر خداوند مرا شاه جهان امر کند

"Ali Hayberin kapısını kopardığı için Allah'ın aslanı oldu; illiyyine/ yücelere ulaştı.

Kostantin'nin kapısı Hayber'in kapısından daha büyüktür, şehrin kadısı bugün buna şahitlik ediyor.

Efendime Dünya Şahı Mahmûd emrederse, ona Kostantin'in kapısını elinde getirir. " 58

Aynı şairin Sultan Mahmud için yazdığı bir kasidedeki Rûm yani Anadolu ile ilgili sözleri:

گفتم چنانکه سیم نفايه میان گاه	گفتا ز کفر پاک شود شهرهای روم
--------------------------------	-------------------------------

"Rum şehirleri küfürden temizlenir mi?, dedi. Kararmış gümüşün saman arasında temizlendiği gibi, dedi. " 59

⁵² Dîvân, Unsurî, s. 138.

⁵³ Ferruhî, Dîvân, s. 270.

⁵⁴ Ferruhî, Dîvân, s. 260.

⁵⁵ Ferruhî, Dîvân, s. 19, 46, 82, 214 v.s.; Minûçihri, Dîvân, s. 156.

⁵⁶ Ferruhî, Dîvân, s. 219, 309, 311, 312.

⁵⁷ Yusuf Ziya Kavakçı, XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâ' al-Nahr İslam Hukukçuları, Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara, 1976, s.15.

⁵⁸ Ferruhî, Dîvân, s. 287.

⁵⁹ Ferruhî, Dîvân, s. 244.

Rum ve Kostantinîye adlarıyla Anadolu ve İstanbul bu yöndeki arzularla birlikte başka şiirlerde de yer almıştır ⁶⁰.

Burada sunulan şekilde söz konusu dönemlerde ve daha sonrasında yaşamış şairlerin şiirleri incelendiğinde benzeri örnekler çokça görülecektir. Mehmet Emin Resulzade'nin XII. asır şairi sayılabilecek Nizâmî-yi Gencevî'nin (ö. 610/1214?) Farsça mesnevilerinde yaptığı tespitlerden⁶¹ iki örnekle konuyu pekiştirelim. Resulzade, Nizâmî'nin zulme uğramış ihtiyar bir kadının ağzından, Büyük Selçuklulardan Sultan Sencer'e hitaben söylediği adaletsiz olanın Türk olamayacağı fikrini içeren iki beytini şiir halinde şu şekilde tercüme etmiştir ⁶²:

Türklerin çün yükseldi devletleri,
Adaletten süslendi hep illeri
Madem ki sen zulme âmil olursun,
Bir Türk değil, çapulcu bir Hindusun!

Resulzade'nin yine manzum olarak aktardığı bir beyitinde Nizamî Hz. Peygamber'i şu şekilde anmıştır ⁶³:

Yedi heylin sahibi bir Türk kim,
Yerde, gökte hep odur yol gösteren!

Yukarıda verilen örneklerde ve anlatılanlarda açıkça görülen Türk kültür ve edebiyatına ait bakış ve düşüncelerin, IX. ve X. asırlar ile XI. asrın ilk yarısından günümüze intikal eden Yeni Farsça'nın oluşum dönemlerine ait ilk Farsça eserlerde ağırlıklı yer alması hususu, gerek Farsça eserlerin özellikleri ve gerekse Türkçe ve bazen de Farsça şiir yazmış olan Selçuklu ve Osmanlı dönemi şairlerinin şiir dünyaları hakkında bizlere önemli bilgiler sunmaktadır. Bu durumun Türk edebiyatıyla ilgili değerlendirmelerde dikkate alınmaması klasik Türk şiirinde başka zevk ve düşünceler aranmasına yol açmıştır.

Türk şiirindeki edebi geleneğin daha doğru bir şekilde anlaşılması için yeni çabaların gerekli olduğu kanaatiyle burada sadece iki açıdan ele alınan Osmanlı dönemi Türk edebiyatının, İran edebiyatı ile münasebeti üzerinde şu hususlar üzerinde dikkatle durulmalıdır:

⁶⁰ Rûm: Dîvân, Unsurî, s. 77, 126 ;Ferruhî, Dîvân, s. 51, 73, 84, 104 v.s.; Kostantiniye: Minûçihri, Dîvân, s. 102

⁶¹ M. E. Resulzade, Azerbaycan Şairi Nizamî, Ankara, 1951, Eserin "Nizamî'de Türklük" bahsi s. 177-187.

⁶² M. E. Resulzade, Azerbaycan Şairi Nizamî, s. 127.

دولت ترکان که بلندی گرفت
مملکت از داد پسندی گرفت
چونکه تو بیداد گری پروری
ترک نه ای هندوی غارتگری

⁶³ M. E. Resulzade, s. 182.

زهی ترکی که میر هفت خیل است
زهی ماهی تا بماء او را طفیل است

1-İslâmiyet öncesi ve sonrasındaki İran ve Turan'ın tarihi ve coğrafik ilişkisinin seyri ile bölgelerdeki nüfus hareketlilikleri öncelikle dikkate alınmalıdır. Bu çerçevede buluşma alanları olan Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerindeki nüfus yoğunlukları tespiti çalışılmalıdır.

2- İslâmiyet'in bu bölgelerde yayılması ve mevcut halkın dinî, ilmî ve siyasî alanlarda görev üstlenmesi sonucu yerli halktan çok sayıda şahsiyet, ilmî ve edebî eserlerini IX. asrın sonuna kadar sadece Arapça olarak kaleme almışlardır. Bu şahsiyetlerin kimliklerinin ve bölgedeki etkinliklerinin değerlendirilmesi, İslâmiyet sonrasındaki kültürel değişimin tespiti ve tanınması açısından önemlidir.

3- Yine bu bölgede İslâmiyet sonrasında yaklaşık üç asır kadar sonra Yeni Farsça ile yazılmış olan ilk şiir örneklerinin incelenmesi ve şairlerinin kişiliklerinin tespiti gereklidir. Bunlar arasında Türkçe konuşan, Farsça şiir yazan şairlerin bulunduğu aşikardır. XI. asra kadar kaleme alınmış Farsça şiirlerin ciddî neşirleri yakın dönemlerde yapılabilmektedir. Bunların kültür ve dil değerleri açısından incelenmesi önemli bilgiler sağlayacaktır.

4- Tarihi akışı takip için aynı bölgelerde Türkçe söylenmiş şiirlerden günümüze intikal edebilenlerin dil ve kültür malzemesi olarak birlikte değerlendirilmesi gereklidir. Uygur, Kıpçak, Hakaniye, Hârezm ve Oğuz Türkçesi metinlerinin Yeni Farsça metinlerle eş zamanlılığı üzerinde ciddiyetle durulmalıdır.

5- Önceleri ordu komutanları ve asker olarak daha sonra Gaznelilerle doğrudan devletin kurucusu ve yöneticisi olarak Türkçe konuşan kişilerin ve halkın faaliyetleri tespiti çalışılmalı ve özellikle gelişen İslam bilim ve kültürünün seyrindeki yerleri dikkate alınmalı ve bu dönemlere ait eserler aracılığıyla durum aydınlatılmalıdır.

6- İslam dünyasında yaklaşık XI. asra kadar her alanda olduğu gibi dilde, edebiyatta ve düşünce dünyasında yoğun değişmelerin ve tekâmülün yaşandığı bilinmesine rağmen tanımlama için dil, edebiyat, kültür ve zevk gibi kelimelerle Arap kültürü, İran kültürü gibi isimlendirmelere ağırlık verilmesi yanıltıcı olmaktadır. Bu şekildeki değerlendirmelerde çoğu defa Fars, daha az derecede Arap ve nadiren de Türk unsurundan söz edilirken birçok hakikat göz ardı edilmektedir. Bu nitelermeler özellikle batılı bilim adamlarının geliştirdiği, kimi İranlı veya Arap bilim adamlarının hararetle benimsediği bir tavidir.

7- Osmanlıların edebiyatta geleneksel anlayış olarak uyum gösterdikleri edebî anlayış, aynı toplumun yetiştirdiği Senâî, Ahmed-i Yesevî, Nizâmî, Mevlânâ, Sa'dî, Yunus Emre, Hâfız, Ali Şîr Nevâî ve Molla Câmî gibi önderlerin geliştirdiği anlayıştır. Bu anlayışı dil farklılığını öne çıkararak isimlendirmeye çalışmak, en azından yeni dini aynı dönemlerde kabul eden, ilmî ve edebî gelişmeleri üç dilde birlikte sağlayan topluluklar için söylemek doğru olmamalıdır. Ayrıca bu edebî gelenek, XV. asır sonrasında İran bölgesinde ilgi görmez, hatta Câmî gibi bazı temsilcileri ithama maruz kalırken, Anadolu'da ve Hindistan'da Türkçe, Farsça söyleyen yeni şairlerini kazanmaya devam etmiştir.